

Antoine Bodar, Oratie (samenvatting), zoals uitgesproken aan de Universiteit van Tilburg op 2 februari 2007. De volledige tekst is als klein boek uitgegeven bij Uitgeverij Balans in Amsterdam (ISBN 978 90 50188 19 7).

IK DROOM MIJ EUROPA

Foto: TTS / Peter van den Oetelaar

I
Terwijl in de Middeleeuwen het Christendom Europa bijeen heeft gehouden en later de gemeenschappelijke cultuur, sinds de twintigste eeuw verbindt noch de openlijk of verborgen beleden God noch de cultuur in haar uitingen van kunsten en letteren, van denken en talen langer de ene Europeaan met de andere. Zo de vaststelling van de Tsjechisch-Franse schrijver Milan Kundera in 1983. En hij overweegt als banneling in West-Europa het toen nog achter het IJzeren Gordijn aan de Sovjet Unie geketende Midden-Europa – volkeren tussen Russen aan de ene en Duitsers aan de andere kant – het kwetsbaarste deel van het continent dat niettemin aan het begin van die eeuw nog cultureel centrum is geweest. Kundera herinnert aan de Tsjechische historicus Frantisek Palacky die in het revolutiejaar 1848 het voortbestaan van het Habsburgse keizerrijk had bepleit als noodzakelijk bolwerk tegen het zich uitbreidende Rusland: Midden-Europa zou een familie van gelijkwaardige landen moeten zijn, elk in eigenheid maar beschermd door de hen verenigende staat – Europa dus in het klein. Over die droom mijmert Kundera en daarom betreurt hij de ondergang van de Donaumonarchie in 1918. Want al was het haar niet gelukt een bevredigende bond van landen te verwezenlijken, toch was zij feitelijk onvervangbaar ter verdediging van volkeren die van nature geen veroveraars zijn. De verdwijning van dat rijk tekent de verandering van Europa beslissend. Aldus Kundera in 1983. En Joseph kardinaal Ratzinger in 1990: De belangrijkste gebeurtenis van de Eerste Wereldoorlog is de ondergang van Oostenrijk-Hongarije, de laatste grote mogendheid die niet op het nationale grondbeginsel berustte. Aansluitend wordt Europa definitief in samenstelling begrepen vanuit de louter nationale idee met de nationalismen van nadien als gevolg.

Mijn blik op Europa is van meet af aan tijdens mijn voortdurende verblijf in de Eeuwige Stad naar ik hoop een tamelijk voorzichtige gebleven. Niet alleen door reizen naar het vaderland.

Maar meer toch door wonen in het *Pontificium Institutum Teutonicum Sancta Maria de Anima*, het Romeinse huis, weliswaar gesticht in het midden van de veertiende eeuw door Joannes Peters en zijn echtgenote uit Dordrecht en in de kerk waarvan Adriaan VI van Utrecht begraven ligt, maar in 1406 onder pauselijke bescherming genomen en eigenlijk steeds al meer algemeen noordelijk van de Alpen bedoeld dan beperkt westers bezeten. Daarbij voegt zich de bescherming van de Habsburgers sinds 1483 tot de ondergang van het keizerrijk in 1918. Nog steeds siert de dubbele adelaar het hoogaltaar van de kerk en beheerst het levensgrote portret van Franz Joseph de zaal van het priestercollege die voorheen keizerlijk, sedert 2005 evenwel pauselijk heet, nu het portret van Benedictus XVI is toegevoegd. De Europese idee is in de Anima steeds levend gebleven, het huis waarvan bewoners meesttijds afkomstig zijn uit gebieden die tot 1806 behoorden tot het Heilige Roomse Rijk – het oude multiculti-imperium van Europa. En niet anders vergaat het de pausen van Rome. Nadat Paulus VI in 1964 Benedictus van Nursia tot patroon van Europa had uitgeroepen, voegde Joannes Paulus II aan deze vader van het westerse monnikendom de apostelen van de Slaven, Cyrillus en Methodius, in 1980 toe. Het toen uitzichtloos verdeelde continent zou onmogelijk op de ene long van het westen kunnen voortleven maar zou evenzeer de andere long van het oosten behoeven om uit de volledige rijkdom van het Europese erfgoed opnieuw tot wasdom te komen.

Waarom meent Kundera dat Europa na God ook de cultuur achter zich heeft gelaten? In het westen praten geletterden in hun kringen niet over tijdschriftartikelen maar over televisieprogramma's, verwijt hij. Achter de muur van het arbeidersparadijs had hij gedroomd over het West-Europa zoals het tot de Tweede Wereldoorlog moet zijn geweest maar dat blijkt hem nu ontstolen. Stellig zal het hem niet bevallen dat een van zijn kunstbroeders de idee van Europa mede durft afleiden uit de verscheidenheid aan koffiehuisen op het continent, waar waarschijnlijk vroeger en nu gesprekken plaats vinden zoals heden eveneens in praatprogramma's op de televisie. Waarom niet naast bewening van verloren cultuur prijzing van gewonnen cultuur? En waarom zou de inmiddels achtergelaten cultuur God hebben opgevolgd, alsof Hij Zich niet juist dikwijls in cultuur toont? Godsdienst is niet minder dan wetenschap deel van cultuur. En is door de eeuwen heen met name de Kerk niet hoedster van cultuur gebleven, zoals alleen al de architectuur in Europese steden en dorpen bewijst?

Wie reist naar Praag of Budapest, Krakau of Wenen, wordt zich de voltooid verleden tijd van de Donaumonarchie gewaar zoals verbeeld door Robert Musil of Joseph Roth of Stefan Zweig. Alle drie hebben zij daarover geschreven in vooral de jaren dertig – terugblikkend op de wereld van gisteren, weliswaar vermoeid en uitgeblust maar te verkiezen boven de eigen tijd: 'Toen was het nog niet om het even of een mens leefde of stierf. Alles wat groeide, had veel tijd nodig om te groeien. En alles wat onderging, had lange tijd nodig om te worden vergeten.' Zo één van hen in 1932. 'Men leefde destijds van herinneringen, zoals men tegenwoordig van bekwaamheid leeft spoedig en nadrukkelijk te vergeten.' Met Musil beleven we het even langzame als zelfmiddelpuntige bestaan van Ulrich en zijn zuster Agathe in het Wenen aan de vooravond van de Grote Oorlog. En met Zweig herinneren we ons dat het gouden tijdperk van de zekerheid uit die periode, waarin vooruitgang de kracht van een religie had, voor altijd voorbij is. Europa als zijn eigenlijke vaderland zal hem worden ontnomen. Bruggen tussen heden en gisteren en eergisteren worden allemaal afgebroken. Want de pest van het nationalisme vergiftigt het bloed van de Europese cultuur. Afscheid nemend van het continent wendt hij de blik af – *Europa, unsere heilige Heimat und das Parthenon unserer abendländischen Zivilisation*. En over Wenen nadenkend brengt hij de

zorgeloosheid van vroeger voor de geest – steeds zo dierbaar gebleven maar nu zo smartelijk beleefd. Zo Stefan Zweig kort vóór zijn dood in 1942.

Joseph Roth heeft wellicht het treurigst het oude keizerrijk getekend in de romans *Radetzky* van 1932 en *Die Kapuzinergruft* van 1938 waarin generaties van de familie Trotta aan den lijve bloei en neergang van de Habsburgse dynastie meemaken. Evenals Zweig Jood en met hem bevriend, kent Roth evenmin als Zweig de zo gecultiveerde afkeer van het Christendom zoals die soms heden zich onder Joden voordoet. Roth beschouwt het oude Oostenrijk niet als een of andere staat maar als het *sacrum imperium*, de juiste ordening van de christelijke volkerenwereld die door het nationalisme is teniet gedaan – het vaderland waarvan hij deugden en voortreffelijkheden heeft bemind en na afsterven en teloorgang ervan zelfs fouten en zwakten. ‘De tijd wil ons niet meer! Deze tijd wil eerst zelfstandige, nationale staten scheppen. Men gelooft niet meer aan God. De nieuwe religie is het nationalisme. De volkeren gaan niet meer naar de kerk. Ze gaan naar nationale verenigingen.’ Aldus in 1914 een romanfiguur in Roth’s *Radetzky*. ‘De monarchie, onze monarchie is gegrondvest op vroomheid: op het geloof dat God de Habsburgers heeft gekozen over zo veel christelijke volkeren te regeren. Onze keizer is een wereldlijke broeder van de paus – *Seine Kaiserliche und Königliche Apostolische Majestät*, geen andere zoals hij apostolisch, geen andere majesteit zo afhankelijk van Gods genade en van het geloof van de volkeren aan Gods genade. De Duitse keizer regeert nog steeds, als God hem verlaat; eventueel met genade van de natie. De keizer van Oostenrijk-Hongarije mag niet door God worden verlaten. Nu echter heeft God hem verlaten!’

Droom ik mij zo Europa? Het verleden toont zich altijd schoner door de afstand in de tijd en de waas van het gekregen beeld, al leef ik mee met Kundera dat een dergelijk veel-volkerenrijk Midden-Europa en daarmee geheel Europa blijvend zou hebben kunnen dienen. Ondanks nationalistische barbarismen op de Balkan in jongste tijd waarbij de rest van Europa alleen haar krachteloosheid heeft getoond, droom ik mij de toekomst van Europa zonder nationalismen met naast regionalisering niet nationalisering maar europeanisering – europeanisering als voorwaarde voor globalisering. Bij de verwezenlijking daarvan komt mijns inziens het huidige Midden-Europa een grotere taak dan nu toe om voorbij aan politiek en economie ons werelddeel van binnen uit opnieuw gezicht te geven. Want een gezicht van materialisme en hedonisme, van sarcasme en scepticisme – zo eigen aan het huidige Noord-West-Europa – is geen gezicht. Maar hoe het ware en het schone en het goede als gezicht bepalende uitingen van cultuur gestalte geven in een tijd en een omstandigheid en een kring waarin waarheid afspraak heet, schoonheid overbodig lijkt, goedheid onderhandeld wordt? Cultuur in crisis dus, waaromtrent pessimisten in koor klagen. Niet zo maar natuurlijk en niet zonder recht. Scholing en vorming echter, waar het naast nut om zin gaat en eerder het zelfstandig nadenken wordt bevorderd dan het opzeggen van lessen, zou huidig cultuurpessimisme al kunnen temperen. Terwijl het evenwel enerzijds voor inzicht bevorderlijk is jammerklachten van vorige en huidige geleerden en kunstenaars van Europa onder ogen te zien, blijft het anderzijds van belang en wordt het voor het uitzicht meer noodzakelijk zich af te vragen wat cultuur naar de kern behelst, wie de mens is, waartoe hij is bedoeld en wat de zin is van zijn leven en zijn liefhebben en zijn sterven. Te lang hebben we inmiddels gehoord dat alles toeval is, alles maakbaar, alles zinloos.

II

Wie zich met geschiedenis bezig houdt, ziet ook de eigen tijd met een rustiger en beheerster

blik. Zo Stefan Zweig in 1934 bij voltooiing van zijn persoonlijke biografie over Erasmus, zijn 'helper in de nood', zijn spiegelbeeld in de eigen situatie. Joodse auteurs moeten volgens hem rekening houden met de eisen van de eigen tijd. Vandaar zijn studie over de humanist van destijds die naar eigen inzicht is gelukt, zoals ook schrijvers als Joseph Roth en Thomas Mann in brieven beamen. Zweig herkent in Erasmus de ontwijkende houding die ook hem eigen is. Vandaar dat de uitbeelding een 'versluisde autobiografie' blijkt. Portret en zelfportret van mannen wier triomf het is scherpzinnig te zijn en niet nationaal maar Europees en wier tragiek schuilt in gebrek aan daadkracht die niet overeenkomt met helderheid van besef. Volgens Zweig is Erasmus de eerste bewuste Europeaan. Even is Europa toen eensgezind geweest in de humanistische wensdroom van een eendrachtige beschaving die met een wereldtaal, met een wereldgodsdienst, met een wereldcultuur een einde zou maken aan oeroude en noodlottige tweedracht. Humanisme immers kent geen vijanden en wil geen knechten. Eenieder kan humanist worden. Daarmee is het begrip al boven-nationaal. De gehele wereld is het gemeenschappelijke vaderland, kondigt Erasmus af in zijn *Klacht van de Vrede* van 1517, de vrede die overigens de Vrededorst Christus is. Europa doet zich voor als morele idee, als geestelijke uitdaging. Met Erasmus vangt de ook nog heden niet vervulde vordering van de verenigde staten van Europa aan in het teken van een gemeenschappelijke cultuur en beschaving. Aldus Zweig in 1934, om na de triomf van zijn evenbeeld ook zijn tragiek te noemen: Erasmus ziet geen reformatie, zoals Luther, maar revolutie. De christelijke wereld geraakt gespleten. De verheven droom van het Europese humanistische wereldrijk is ten einde. Voorbij is de tijd van de boven-nationale gemeenschap. De verbeide vereniging van de naties in het teken van gemeenschappelijke cultuur is utopie gebleven.

Wat leert ons deze levensbeschrijving die tevens zelf-levensbeschrijving beoogt te zijn? De tragiek laat zich vermoeden, al blijkt die ongelijk. De breuk in de Kerk van het westen in de zestiende eeuw is van geheel andere orde als de poging tot uitroeiing van de Joden in de twintigste eeuw. Maar wat toe te lichten omtrent de triomf – het humanistische ideaal? Zweig vindt zijn thuis in de wereld van de nog ongedeelde christenheid ten tijde van de Renaissance. Die beduidt niet alleen de wedergeboorte van de Griekse en Romeinse cultuur maar tevens het tot eenheid brengen van die teruggevonden rijkdom met het joods-christelijke erfgoed – zoals het werk van lieden uit die tijd als Desiderius Erasmus, Marsilio Ficino en Pico della Mirandola aantoont. Humanisten van de negentiende eeuw en vooral die van de twintigste eeuw schijnen dit te zijn vergeten. Erasmus laat weliswaar het Augustijnerklooster achter zich maar geeft het ambt van priester nimmer op. Hij droeg dus de Heilige Mis op en bad het Brevier.

Om de toekomst te vinden ontdekt Zweig het verleden van het Europese ideaal in Erasmus' zin. Juist het humanisme van de vijftiende en zestiende eeuw – kennelijk minder dat van de achttiende eeuw of later – blijft hem boeien, al vindt hij later in Montaigne 'een andere (betere) Erasmus'.

Stefan Zweig's koestering van het humanisme komt overeen met andere cultuurcritici van zijn tijd zoals José Ortega y Gasset of Johan Huizinga. Maar terwijl Zweig de 'eendrachtige beschaving' van Europa naar voren brengt, wijst Ortega ook op de pluraliteit daarvan: De Europese volkeren kenmerken zich door een tweevoudige levensvorm. Naarmate elk volk meer zijn bijzondere aard heeft ontplooid, is tussen hen en boven hen een gemeenschappelijk geheel van denkbeelden, wijzen van handelen en bezielende gedachten ontstaan. Europa leeft van verscheidenheid. Haar pluraliteit is haar stellige waarde. En evengoed kent zij zekere eenheid. Europese landen zijn gelijken. 'Fransen, Engelsen, Spanjaarden mogen innerlijk net zo veel verschillen en blijven verschillen als men wil, zij richten zich naar hetzelfde psychologische plan, zij zijn op gelijke wijze geconstrueerd, en zij zijn bovenal op weg

dezelfde inhoud te krijgen. Godsdienst, wetenschap, rechten, kunst, maatschappelijke en erotische waarden worden gemeenschappelijk bezit. Welnu, dit zijn de geestelijke waarden waavan men leeft.’ Aldus Ortega y Gasset. ‘Als wij nu de balans van ons geestelijk bezit opmaakten – van meningen, normen, wensen, inbeeldingen – dan zouden wij bemerken dat het grootste deel daarvan de Fransman niet uit Frankrijk gewerd, noch de Spanjaard uit Spanje, maar dat het hun door de gemeenschappelijke Europese bodem werd geschonken.’ De ‘Spaanse Huizinga’ heet Ortega weldra in Nederland, verwant als hij in cultuurkritiek blijkt met de schrijver van *In de schaduwen van morgen*.

Toen ik in 1974, in die bezeten tijd, als historicus op Huizinga’s cultuurkritiek afstudeerde in Amsterdam, waar toen de stencilmachines draaiden en de rode vlaggen wapperden maar de geest bleek geweken, moest vooral dat boek uit 1935 het ontgelden als een van Huizinga’s minst geslaagde geschriften en natuurlijk volkomen achterhaald. Tijden veranderen evenwel. Het boek blijft steeds opnieuw ter perse gelegd en zulks in meer talen. Ook bij eerste verschijnen wordt Huizinga’s diagnose van de eigen tijd hevig bekritiseerd, waarbij de schrijver Eddy du Perron zich bijzonder ergert aan het ‘akelig christelijke bijmaakje’ van diens cultuurkritiek. Daaraan zou hij zich wederom en meer hebben geërgerd, als hij nog kennis had kunnen nemen van Huizinga’s prognose van de beschaving, *Geschonden wereld*, voltooid in 1943 en posthuum gepubliceerd in 1945, waarin hij schrijft dat de mensheid zich opnieuw bewust moet worden van haar metafysische achtergrond, dat zij een nieuwe versobering behoeft, een nieuwe bezieling. Maar die wordt alleen gevonden ‘in de sferen, waar de barmhartigheid de waarheid tegemoet komt en waar de gerechtigheid de vrede kust’ – naar de psalmist. Het betreft mensen ‘in wie de behoefte leeft aan recht en de zin voor orde, eerlijkheid, vrijheid, rede en goede zeden’. Zo de in het christelijke geloof toen opgaande geleerde Huizinga aan het einde van zijn leven: Het gaat, schrijft hij aan het slot, om ‘mensen van goede wil, de *homines bonae voluntatis*, wie in den Kerstnacht het *in terra pax* werd toegezongen’. Had Huizinga toen de opvatting dat terugkeer van velen naar het christelijke geloof mogelijk zou zijn? In 1938 had hij daarin mogelijk nog geloofd, onder de oorlog durfde hij dat niet meer: Het huidige geslacht is losgescheurd van alle ethische wortels, omdat het de betrekking tot het heilige heeft verloren. Maar in het levende geloof zou aanzet tot genezing van de cultuur gegeven kunnen worden. Dat geloof is slechts het christelijke. ‘Onze cultuur is, ondanks alle afval en alle verloochening, christelijke cultuur.’ Zo Huizinga in 1938. Onder de oorlog meent hij weliswaar dat de behoefte tot geloven ten zeerste is versterkt, maar vraagt zich af of de moderne mens niet te zeer op verwerven en genieten is ingesteld, terwijl grondvoorwaarde voor herleving van het christelijke geloof niettemin de metafysisch bepaalde levensgerichtheid blijft. Hij houdt het daarom abstract op het streven naar verwezenlijking van vooruitgang in liefde. ‘De wereld van morgen’, zo Huizinga in *Geschonden wereld*, ‘is veel te zeer verstrikt in een habitus, die aan het Christendom tegengesteld is’.

Is het niet leerrijk voor een hedendaagse cynicus dat toendertijd het begrip ‘waarheid’ waarde had? ‘Als schrijver, als psycholoog, als uitbeelder van het menselijke ben ik de waarheid toegewijd en op haar aangewezen. Ik houd van haar bekoring, zoals ik doordrongen ben van haar waardigheid en van de verachtelijkheid van het onware.’ Aldus in 1950 Thomas Mann die ook eerder, onder anderen met Ortega y Gasset instemmend, voor de waarheid is opgekomen door zich te keren tegen het pragmatisme van de waarheid, tegenwoordig het relativisme van de waarheid geheten. Zulks in dezelfde zin als Huizinga in het veel gelezen boek van 1935. Waarheid beseffen blijft altijd het ideaal. Het is ‘enkel op de onverzwakte en onwrikbare basis van een levend metafysisch besef, dat een absoluut waarheidsbegrip, met zijn uitvloeisel van volstrekt geldende normen van zedelijkheid en gerechtigheid’ bestand is tegen de waan van de week en de smaak van de dag.

Droom ik mij dus zo Europa? Europa als roeping en als opdracht – de gezindheid die gerechtigheid zoekt en waarheid betracht, die cultuur bevordert en gestalte geeft in humanistische traditie, die ontplooiing paart aan vrijheid en verdraagzaamheid, die verantwoordelijkheid neemt en leiding geeft met het oog op saamhorigheid en gelijkwaardigheid. Europese cultuur als dienstbaarheid.

Te schoon om waar te worden? Te onbescheiden van denken? Te Europees gedacht? Maar verwildert het volk niet waar het visioen ontbreekt en verwacht het geen licht waar de duisternis heerst, – al blijft het benul dat dromen over de toekomst vanuit lering van het verleden als verleiding de vertekening kent.

III

Alvorens voort te dromen nu eerst de dagelijkse werkelijkheid. De euro beleeft zijn eerste lustrum, de gezamenlijke munt die mijns inziens niet louter is af te doen als economische, juridische en politieke nuttigheid, hoe weinig momenteel ook over culturele, geestelijke en religieuze eendracht in verscheidenheid te doen is. Het Verdrag van Rome is weldra vijftig jaar oud en het Verdrag van Maastricht spoedig vijftien jaar. Met de toetreding tot de Europese Unie van Roemenië en Bulgarije omvat de verbintenis van staten nu zevenentwintig leden en wordt het accent verder naar het midden en het oosten van het continent verlegd.

Onderwijl wordt in menig opzicht fors getobd over de toekomst van Europa en komt overeenstemming met betrekking tot Europese identiteit – eenheid in wezen – nog niet in zicht. De identiteitskwesitie lijkt geïdeologiseerd. De zo genoemde grondwet moge dan zijn ‘geïnspireerd door culturele, religieuze en humanistische tradities van Europa’, identiteit heeft niet alleen te maken met vaag correct denken van het heden maar ook met helder juist weten omtrent het verleden. Het belijden van God binnen het Christendom heeft, in weerwil van al hetgeen uit naam daarvan als slecht en zondig is bedreven, Europa vorm gegeven en de Europese idee gestalte – en dat op grond van joods geloof en antiek denken.

Het weglaten van de verwijzing naar God in het algemeen en die naar het Christendom in het bijzonder hebben de ideologisering bevorderd – mogelijk op grond van drie soorten van schaamte: schaamte om het eertijdse Christendom dat overwonnen moet zijn door mondigheid en schaamte om de eertijdse overtuiging dat de Europese beschaving – dan wel de Europees-Amerikaanse – meer waard zou zijn dan andere. Door vermenging van beide schaamten – de eerste die vooral samenhangt met vermeend inzicht in voorhene achterlijkheid, de tweede die voortkomt uit deels terechte zelfoverschatting – lijkt kritisch maar open omgaan met eigen verleden en heden geblokkeerd. Daarbij voegt zich een derde schaamte die de twee andere overtreft en in houdgreep houdt: de schaamte om het bloed dat de Europese bodem heeft doordrenkt als gevolg van de totalitaire systemen als nazisme en communisme. Maar wordt het toch niet tijd dat de Europese intellectueel weer probeert – naar beproefd katholiek gebruik – in blijvend berouw en in ononderbroken zelfonderzoek van zichzelf te houden? Waarom door de duisternis van toen niets meer van toch schijnend licht willen zien?

Berouwen brengt vertrouwen. Niet door te vergeten maar door te vergeven. De ander en zichzelf. Want wie kan van de ander houden zonder zichzelf te beminnen? Zo keert zelfvertrouwen terug dat cultuurdragers na de Eerste Wereldoorlog nog heeft gekenmerkt en ook nog hen die na de Tweede Wereldoorlog zich hebben ingezet Europa opnieuw op te bouwen.

‘Welke keten van omstandigheden heeft ertoe geleid dat net op de bodem van het westen, en alleen hier, cultuurverschijnselen voorkwamen die dan – zoals wij het ons ten minste gaarne

voorstellen – zich in een richting ontwikkelden van *universele* betekenis en geldigheid.’ Zo de Duitse socioloog Max Weber in 1904: ‘Alleen in het westen bestaat ‘*wetenschap*’ in het ontwikkelingsstadium dat we heden als ‘geldig’ erkennen.’ Daarbij merkt hij op dat alleen het Christendom, beïnvloed als het is door het hellenisme, de volledige ontwikkeling van een systematische theologie eigen is terwijl daartoe slechts aanzetten zijn bij de Islam en enkele Indische sekten. Waarom zou wat toen als klaarblijkelijk werd aanvaard, ondanks mondialisering – ook van wetenschap, nu in het geheel niet meer opgaan? Kort na de Eerste Wereldoorlog bleef de Franse schrijver Paul Valéry ervan overtuigd dat drie kenmerken de Europeaan wezenlijk tekenen – dank zij drie erfenissen: de geregelde en duurzame macht van het Romeinse rijk, de discipline en methode van de Griekse geest en de rijkdom van het Christendom zonder – naar eigen schrijven – een poging te hoeven doen uiteen te zetten hoe juist het Christendom de Europeaan heeft gevormd; want dat is *bien connu*.

Wonderlijk zo iets te lezen, nu menigeen zich bij de tijd weet maar vooral van de tijd blijkt die het Christendom als cultuur bepalend gegeven van Europa verontachtzaamt dan wel wil loochenen. De joodse cultuurfilosoof George Steiner bij voorbeeld geeft daarvan blijk aan het begin van de huidige eeuw in het geschrift *The idea of Europe*. Hij staat zich twee laatdunkendheden toe waarvan de ene mij als laakbaarder voorkomt dan de andere. Meer berispelijk lijkt mij zijn opvatting als zou het Christendom een voetnoot zijn bij het Jodendom – aldus variërend op de bekende uitspraak van de filosoof Whitehead, volgens wie westerse filosofie een voetnoot is bij Plato. Kennelijk kent Steiner het Christendom weinig, al zal de zo juist genoemde Valéry op zijn beurt het Jodendom te weinig hebben geschat dat hij kennelijk in het geheel niet van invloed acht op de Europeaan. Maar de ‘idee Europa’ slechts een ‘geschiedenis van twee steden’ noemen – Jerusalem en Athene, kan alleen als provocatie interessant heten zoals ook deze uitspraak: ‘The tension between Jew and Greek obsesses the Pauline invention of Christianity.’ Enerzijds is het Christendom geen vinding van Paulus en anderzijds is het Christendom ‘die in Jesus Christus vermittelte Synthese zwischen dem Glauben Israels und dem griechischen Geist’, naar Joseph Ratzinger in 1979: ‘Auf dieser Synthese beruht Europa.’ Wel is Paulus de apostel die bij kerstening van de Grieken terstond niet alleen aansluiting vond bij verschillende sociale lagen van de bevolking – dus niet slechts bij de onderste, zoals veelal is verondersteld – maar ook met hen de gedachtenwisseling aanging. Vandaar de harmonie tussen Griekse filosofie en Bijbels denken – volgens Benedictus XVI in de beruchte Regensburger rede op 12 september jongst leden subliem samenkomend in het Joannes-Evangelie waar Christus de *Logos* heet, het Woord dat de rede in enen is: ‘In het begin was het Woord en het Woord was bij God en het Woord was God.’ Zo de opening van de proloog: ‘Het Woord is vlees geworden en heeft onder ons gewoond.’ Minder berispelijk maar vergeeflijk vind ik Steiner’s blijvende aanklacht jegens de Christenen aangaande de *Shoah*. Niet het heidense systeem van het Derde Rijk, niet het steeds twistende Europa, maar de christenheid geldt de beschuldiging – blijkbaar vanuit de overtuiging dat het door het Christendom geworden Europese continent als bodem voor de nazi-gruwelen verantwoording draagt. Wat Steiner aan het Christendom onthoudt door het niet meer waard te achten dan een voetnoot, bedeeft hij het hier ten volle toe: ‘The brutal truth is that Europe has, till now, refused to recognise, to analyse, let alone retract, the manifold rôle of Christianity in the midnight of history. It has simply ignored or conventionally effaced the rootedness of its anti-semitism in the Gospels, in the Pauline repudiation of his people, in innumerable theological and ideological texts since.’ Over Europa spreken beduidt allereerst de blik richten op de Shoah. Zo Steiner. De nazi-ideologie heeft gebruik gemaakt van het anti-judaïsme dat vroeger uit het Nieuwe Testament gelezen is. En niet weinig zonen van de Kerk hebben in het verleden dat anti-judaïsme als anti-semitisme uitgelegd, zodat de nazi-ideologie

ook daarop heeft kunnen zaaien. Pas na de oorlog is de christenheid zich daarvan meer bewust geworden. Vandaar aanhoudend en voortdurend pogingen tot verzoening van de kant van de Christenen – meer in het bijzonder vanuit de katholieke Kerk sedert het Tweede Vaticaans Concilie. Joannes Paulus II heeft herhaaldelijk geleerd dat Joden de oudere broeders van Christenen zijn. In dit bestek beperk ik mij tot de bede in berouw die hij op 26 maart 2000 in de Klaagmuur van Jerusalem heeft gestoken: ‘God van onze vaders, Gij koos Abraham en zijn afstammelingen om Uw naam tot de volkeren te brengen: Wij zijn diep bedroefd over het gedrag van hen die in de loop van de geschiedenis deze kinderen van U hebben doen lijden en U vergiffenis vragend willen wij ons verbinden tot echte broederschap met het volk van het verbond.’

Het is overigens een volksgenoot van Steiner die hem in zijn zwartgalligheid vraagt ook de andere zijde van Europa niet te vergeten en de scribent herinnert aan het omstreeks 800 vervaardigde *Evangelarium van Lindisfarne*, het eiland voor de kust van Northumbria waar de monnikengemeenschap verbindingen onderhield met dergelijke abdijen elders op de Britse eilanden, die op het vasteland van Europa en die in het Midden-Oosten en waarvan het Evangelieboek in vermenging van stijlen getuigenis aflegt. Zijn niet dergelijke gemeenschappen die verscheidenheid kennen – en dus niet nationale staten – de betere toekomst van Europa?

Steiner's aanklacht evenwel is nog niet ten einde: Waren niet de meeste vernietigingskampen gevestigd in katholieke landen? En hij vervolgt: Waren soms toevallig de *founding fathers* van Europa zoals Jean Monnet, Robert Schuman, Alcide de Gasperi, Konrad Adenauer allemaal katholiek?

Zij waren zich ervan bewust, antwoord ik, lid van de Moederkerk te zijn die ondanks de zwakheid van haar kinderen nooit de blijvende verbittering maar altijd de hoop op verzoening predikt – naar Paulus die aan de Romeinen schrijft over de gerechtigheid die het geloof in Christus schenkt en zo uit het schoonste boek van de joodse Bijbel – het *Psalterium* – aanhaalt: ‘Zalig wiens ongerechtigheid vergeven, wiens zonde is toegedekt. Zalig de man wien de Heer niet meer toerekent wat is misdreven.’

Om Europa niet alleen economisch en politiek en juridisch, maar ook in de volle zin cultureel eendracht in verscheidenheid te doen worden, is onderlinge *vergeving* de zielebalsem. Ervan doordrongen hoe vaak in verleden en heden wij Christenen Christus' boodschap van gerechtigheid en vrede, van liefde jegens andere mensen en jegens God verraden, weten we niettemin als opdracht het liefdesgebod na te streven. Laat de toekering van de wang het winnen van het oog en de tand. Laat vergeving boven vergelding gaan. Laat dat de eerste bijdrage aan het nieuwe Europa worden, maar die in deemoed en dienstbaarheid.

Dit durf ik nog toe te voegen: Blijft het niet het grootste raadsel in hedendaagse monologen en dialogen dat *Auschwitz* het bewijs zou leveren dat God heeft afgedaan of Zich heeft teruggetrokken of is gestorven, terwijl Auschwitz in tegendeel toch het bewijs levert dat de Duivel ertoe doet en zich openbaart en van het leven geniet? Daar in de kampen van Auschwitz en Birkenau en overal elders was God gevangen met de gevangenen en onderging Hij opnieuw de ontleding van het slavenbestaan, maar de Kwade rekende zich als overwinnaar rijk – geen misrekening kennelijk zoals blijkt uit de door velen gemaakte gevolgtrekking, als zou God sedertdien voorgoed dood zijn.

IV

Winston Churchill is niet katholiek maar kan volgens mij toch gerekend worden tot vaders

van het nieuwe Europa van na de oorlog. Europa is de bron van het christelijke geloof en de christelijke ethiek. Europa is de oorsprong van cultuur en kunst, wijsbegeerte en wetenschap. Zou Europa eens één zijn en het gemeenschappelijke erfgoed delen, het geluk zou zonder grenzen zijn. Aldus Churchill in 1946. En hij voegt daaraan toe: Om uit de oorlogstragedie van dit edele continent te geraken moet de Europese familie worden hersteld. Om vrede, veiligheid, vrijheid zou zij moeten samenwonen in een soort verenigde staten van Europa. Zo wordt een daad van geloof gesteld in de Europese familie. Het jaar daarop, in 1947, zegt Churchill: Geen enkele staat, die zich houdt aan onze democratische beschaving en waarvan het grondgebied binnen Europa ligt (*sic A.B.*) zou mogen worden uitgesloten. De idee van Europa is vooralsnog een moreel, cultureel en geestelijk begrip: De grens tussen Europa en Azië is geen bergketen maar het rijke weefsel van de westerse cultuur dat vele strengen kent – het joodse geloof in God, de christelijke boodschap van genade en verlossing, de Griekse voorkeur voor waarheid, schoonheid en goedheid, de Romeinse vindingrijkheid in rechtspraak. Maar als wij dit weefsel van Europa niet langer in ons geheugen houden en in ons hart dragen zal het sterven.

Richard von Weizsäcker herinnert ons in 1996 aan onze cultuur als ons eigenlijke leven, ‘ons aller levenswijze’ – en zo aan de Griekse deugden van schrandtheid en gerechtigheid, van moed en matigheid, en zo aan de christelijke verplichting die aan te wenden uit liefde jegens de naaste, vooral de zwakkere. Hij kent van Rousseau medelijden als zelfstandige deugd. Hij prijst de vrijheid maar kritiseert de zijns inziens te ver voortgeschreden individualisering in de liberale samenlevingen. In het naar eenheid groeiende Europa laat onze gezamenlijke cultuur zich gelden. Daarvan mag het uitzonderlijk heten dat elk volk van nature even zo goed eigenheid behoudt als invloed van buiten opneemt. Aldus de oud-bonds-president, van wie deze woorden bij viering van de hereniging van Duitsland op 3 oktober 1990 ook Europa als geheel vleugels bezorgen: *Sich zu vereinen, heisst teilen lernen.*

De religieuze bezieling levert de samenhangende kracht die een maatschappij en een cultuur verenigt. Een samenleving die haar godsdienst heeft verloren wordt vroeger of later een samenleving die haar cultuur heeft verloren. Zienwijze van de Britse historicus Christopher Dawson. Om onze beschaving te doen overleven is het wezenlijk een gemeenschappelijk Europees bewustzijn te ontwikkelen, zo ook een zin voor Europa’s historische en organische eenheid. Daarom moeten we onze geschiedenis herschrijven vanuit Europees gezichtspunt. We behoeven daarbij niet te vrezen dat vijandigheid tussen Europese en andere culturen zou toenemen. Wat de oosterling afwijst, is de aanmatiging als zou onze cultuur de enige zijn die ertoe doet. Zo Dawson in 1932. – Dat nu zelfs veronderstellen is al ondenkbaar, omdat wij eindelijk ervan doordrongen zijn dat andere culturen alleszins eigen waarde hebben. Maar tegelijk durft geen zo genoemd zelfkritische intellectueel het voor correct houden dat de Europese cultuur nog altijd van leiding gevend belang is. Veeleer het tegendeel. – En Dawson vervolgt dan met de precies voor onze tijd opmerkelijke uitspraak: De oosterling zou onze cultuur met sympathie benaderen indien hij haar als spiritueel geheel zou kunnen beschouwen en niet als onbegrijpelijke materiële macht.

Dat spirituele geheel van Europa verenigt zich met haar natuurlijke pluraliteit, zoals Dawson’s tijdgenoot Ortega leert.

Met de val van Constantinopel in 1453 zijn christenheid en Europa als begrippen niet meer identiek. Europa betekent nu: De Europese staten samen tegenover de vijand van buiten Europa. Het oordeel over Mohammed van de Byzantijnse keizer Manuel II Palaeologos nog vóór de val, aangehaald door paus Benedictus in zijn Regensburger college, is rustig vergeleken bij de hevigheid waarmee Enea Silvio Piccolomini, in 1458 tot paus gekozen en sedertdien Pius II hetend, de pen voert over de Turken: ‘Dat volk is een vijand van de

goddelijke Drie-eenheid en volgt een valse profeet, een zekere Mohammed, een Arabier vol heidense dwaling. Hij werd rijk door een ontuchtige relatie met een machtige weduwe. Toen hij eenmaal bekend stond als een beruchte overspelpleger, verzamelde hij een bende struikrovers waarmee hij het leiderschap over de Arabieren opeiste. Met zijn kennis van het Oude en Nieuwe Testament vervalste hij beide. Hij durfde zichzelf profeet te noemen en beweerde dat hij het voorrecht had met engelen te spreken. Daarmee wist hij die onwetende stammen zo in zijn ban te krijgen dat hij hun een nieuwe leer gaf en hen wist over te halen om Christus onze Verlosser op te geven.’ Wil ik door zo Pius II te citeren soms Benedictus XVI volgen, wiens aanhaling toch onmiddellijk in de Arabische wereld aanvallend onbegrip tot gevolg heeft en in de Europese wereld als vergissing van een kamergeleerde is beschouwd? De onderlinge dialoog tussen Kerk en Islam is desondanks door de Turkije-reis voortgezet en geïntensiveerd. Wat probeer ik duidelijk te maken? Daartoe kom ik terug op Dawson’s oordeel dat de religieuze bezieling de samenhangende kracht is in een cultuur en dat de oosterse wereld de westerse wereld niet als zakelijke macht, wel als spiritueel geheel zou kunnen begrijpen. In de openbare meningsvorming moet als tegenhanger van secularisering de zin voor het metafysische terugkeren. Door de kerken die sluiten en de moskeeën die openen tikt de oosterling de westerling al op de nijvere vingers. De Islam-moraal – ik bedoel niet de misbruikte Islam-moraal – overtreft die van onze neo-heidense samenlevingen, waar alleen de maatstaf het eigen ik is en de enige norm de onderlinge afspraak. Om met de Islam-cultuur te kunnen omgaan zullen we niet aan de Christus-cultuur kunnen voorbij gaan. Door het Christendom niet slechts in prikkeling af te doen, maar als gegeven in verleden en heden te aanvaarden en te verdragen zal de gesecculariseerde Europeaan ook de Islam gemakkelijker begrijpen en doorzien. In de dialoog tussen Islam en Christendom – om mij tot deze beide godsdiensten te beperken – betreft het naast luisteren naar elkaar, ook verdragen van elkaar en zoeken naar de waarheid. En dat kan niet in verdoezeling maar alleen in helderheid. Ik persoonlijk kan als katholiek de zo juist aangehaalde ontboezeming in Piccolomini’s *Commentarii* nog altijd volgen, maar wil met open oren beluisteren wat mij van de zijde van de Moslims over de profeet Mohammed wordt geleerd, met name over zijn gewelddadigheid als stichter van de Islam. Over ons Christenen valt veel slechts te vertellen, maar over onze stichter Jesus de Christus alleen goeds.

De katholieke Kerk evenwel verwerpt helemaal niets van al hetgeen in andere godsdiensten waar is en heilig. Wel spoort zij zowel Christenen als Moslims aan onenigheid en vijandigheid van het verleden te vergeten en zich toe te leggen op wederzijds begrip en gezamenlijke inspanning de gerechtigheid en de waardigheid, de vrede en de vrijheid te verdedigen en te bevorderen. Daarenboven delen Christenen met Moslims het geloof in de ene God en meer algemeen het metafysische besef. En Moslims leren aan Christenen in onze streken voor het geloof uit te komen en daarnaar te leven en daarvan te getuigen.

Algemeen wordt het besef breed dat de naar Europa gekomen Moslimbevolking in Europa alleen groeit en dat de oorspronkelijk hier wonende, nu vooral gesecculariseerde bevolking slechts slinkt. Maar door de dubbele beweging van eigenheid naar gezamenlijkheid en van gezamenlijkheid naar eigenheid, de dualiteit die de natuur van Europa uitmaakt en die dualiteit in pluraliteit is, moet het gelukken de integratie en de verandering van de gezamenlijke bevolking het hoofd te bieden. Op drie voorwaarden naar mijn gewaarwording: Eerste voorwaarde: Laat iedereen trouw zijn aan zijn eigen godsdienst, tenzij hij zich van harte wil bekeren tot een andere godsdienst. Dus geen vermenging van godsdiensten, geen *synkretisme*. Vaagheid maakt waarheid dof. Godsdiensten zijn vanzelfsprekend niet gelijk, maar de vraag of zij wel gelijkwaardig zijn, mag altijd onderwerp zijn van debat.

Tweede voorwaarde: Geen multiculturalisme maar pluraliteit van culturen. Multiculturalisme leidt tot onverschilligheid, pluraliteit tot verdraagzaamheid. Geen belangstelling bevordert slaperigheid waardoor Europa-vijandig fundamentalisme onder Moslims – Islamisten – niet

voldoende wordt onderkend. Maar in pluraliteit kan een Europese Islam ontstaan waarvan de dragers in hun eigenheid worden geïntegreerd in onze gezamenlijkheid.

Derde voorwaarde: Relativisme als variant van fundamentalisme en absolutisme zou moeten plaats maken voor hiërarchie van waarden, voor deugdzaamheid, voor fierheid op het hier geschetste Europa als idee.

V

Heb ik hiermee het door mij gedroomde Europa enigszins uiteengezet? In realiteit wel, in idealiteit niet. Dromen immers leven van idealen. Het door mij gedroomde Europa herinnert zich niet alleen Oudheid en Verlichting maar geenszins minder het Christendom – de grote schat die momenteel door nieuwe heidenen zo wordt verloochend, bespot en afgewezen. Het boek over Europa, dat Christopher Dawson in 1932 in het licht geeft, noemt hij *The making of Europe. An introduction to the history of European unity*. Met de titel wil hij verklaren dat ‘it was the most creative age of all, since it created not this or that manifestation of culture, but the very culture itself – the root and ground of all the subsequent cultural achievements’. Om welke tijd gaat het Dawson? De vroege Middeleeuwen – de periode die de seculiere historicus als duister voorkomt, de katholieke historicus daarentegen als licht. Geen tijd van nacht maar van dageraad. Die periode is getuige van de bekering van het westen, van de vestiging van christelijke beschaving, van de schepping van christelijke kunst en katholieke liturgie. En die beschaving was niet een abstract intellectueel concept, zoals de zo geheten beschaving van de achttiende-eeuwse filosofen, maar een concreet sociaal organisme. Aldus Dawson die aan het wereldbeeld van de Middeleeuwen kennelijk de voorkeur geeft boven dat van de Verlichting – de periode, toen geleerden meenden vragen van het geloof te kunnen oplossen door antwoorden van de wetenschap te geven. Naar een gezegde van de dichter Novalis, die omstreeks 1800 de Middeleeuwen – de periode die geen tussentijd maar hoogtijd is – tot voorbeeld stelt in kritiek op de Verlichting.

Ik zie geen bezwaar datzelfde nu te doen: Liever het oneindige geloof dan het beperkte verstand. Liever het ene christelijke Europa dan het door rationalisme gespleten avondland. Liever de lichtende Middeleeuwen dan de verduisterende Verlichting. Het is immers een misverstand te menen als zou geloof tegenover wetenschap staan, als zou vooruitgang in techniek niet rijmen met vertrouwen op God. Rede en geloof zijn beide vleugels om tot de waarheid te geraken. Beide vleugels zijn nodig. Eén van beide slechts gebruiken, is de andere vleugel onbenut laten. Rede of verstand niet in geknechte betekenis – beperkt dus tot alledaags platte ervaring en beperkt logische redenering – maar verstand dat naast zich het hart duldt als bron van wijsheid en als wellicht verder reikend inzicht. De poging zowel de vleugel van het geloof als die van de rede aan te wenden lijkt de Middeleeuwer meer eigen dan de Verlichtingsmens die voorkeur lijkt te geven aan de rede als enig instrument tot inzicht. Ook hedendaagse beterswetters laten geen ruimte voor religie en andere zaken van vervoering. ‘Nur die Religion kann Europa wieder aufwecken und die Völker sichern’, meent Novalis: ‘Die Christenheit muss wieder lebendig und wirksam werden und sich wieder eine sichtbare Kirche ohne Rücksicht auf Ländergrenzen bilden.’ Welnu, zo droom ik mij Europa, wel wetend – zoals Huizinga schrijft -- dat ‘in onze nostalgieën naar een schoner verleden altijd iets steekt van de betoverende leugen der pastorale zaliger nagedachtenis’. Maar dromerij is niet steeds bezijden mogelijkheid: Zelfs kinderen van verstokt Verlichtingsdenken samen met kinderen van atheïstische politieke systemen van voorheen komen erachter dat godsdienst niet uit openbaarheid is te verdringen. Ook ongelovigen als de Amsterdamse burgemeester Job Cohen begrijpen religie als publiek bindmiddel. En de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid wijst op het belang van religie tot opbouw van de samenleving. En dat is nog maar alleen een sociologische redenering. Want voorwaarde tot

dergelijke horizontale verbinding, die alleen onderling menselijk blijft, is de verticale verbinding – de gerichtheid op God in Wie levenszin ten slotte oorsprong vindt. Elke maatschappij zou moeten voldoen aan twee grondeisen – een politieke en een metafysische.

Om volledig van mijn gedroomde idealiteit naar de volle realiteit en de dagelijkse praktijk te gaan, herinner ik aan het voorstel van de Duitse kardinaal Karl Lehmann tot herformulering van de prae-ambule voor Europa als antwoord op de Franse oud-president Valéry Giscard d'Estaing die elke verwijzing naar het Christendom in de 'grondwet' voor ongepast houdt in het kader van de scheiding Kerk en staat: Met het noemen van God wordt het politieke handelen begrensd. Niet al het menselijke doen laat zich immers binnen-wereldlijk verklaren. God als 'transcendente instantie' is hoeder van humaniteit, levert waarheid niet uit en geeft de mens richtsnoer. Geen Christen zal de verwijzing naar God alleen op zichzelf betrekken. Tevens beduidt het noemen van God niet zo maar een herinnering maar een steeds *levend* heden. Een 'grondwet', die alleen put uit 'culturele, religieuze en humanistische overleveringen' kan evengoed slaan op China of India. Minstens zou de formulering moeten zijn: 'Puttend uit de Grieks-Romeinse, joods-christelijke en humanistische overleveringen'. Maar waarom zouden ook andere bronnen niet worden genoemd – de Germaanse, Slavische en Islamitische invloeden? Dat bevordert alleen de onderlinge dialoog in Europa.

Nadat ik met Milan Kundera en Joseph Roth Midden-Europa heb aangedaan en nadien met Stefan Zweig ben teruggekeerd naar Desiderius Erasmus, heb ik geluisterd naar José Ortega y Gasset en Johan Huizinga. Voorts heb ik met George Steiner getwist over Jodendom en Christendom en door toedoen van Enea Silvio Piccolomini nagedacht over Mohammed en de Islam. Ten slotte heb ik de moed van Winston Churchill bewonderd, aan de hand van Dawson en Novalis mijn droom over Europa verkapt en met Karl Lehmann weer het heden betreden.

Zo ben ik in gesprek gegaan met de vorigen, op wier schouders ik als dwerg sta. Door dat uitzicht hierboven heb ik verslag kunnen doen van enig inleidend denken mijnerzijds omtrent Europa als idee – haar eenheid in verscheidenheid, haar verleden dat haar toekomst bepaalt, haar cultuur die uiting is van haar leven dat geworteld is in het Christendom – het vruchtbare samenkomen toen in en nabij het gebied van de Middellandse Zee van joods geloof en Grieks denken.

Over de christelijke wortels daarom tot slot nog eens uitdrukkelijk:

De geschiedenis van het Europese continent is doortrokken van de bezielende invloed van het Evangelie. Het Christendom heeft Europa zijn waarden ingeprent en door zijn verenigende kracht onderscheiden volkeren en culturen tot onderlinge aanvulling samengebracht. Europa wordt opgeroepen haar ware identiteit terug te verlangen. Het integratieproces betreft als kern de overeenstemming van de waarden die in het recht en het leven tot uiting komen. Dat Europa is gastvrij en open en solidair met de minsten binnen en buiten de eigen grenzen en bevordert zo de vrede. En dat Europa behoeft een religieuze dimensie en moet zich bewust worden van zijn geestelijke erfgoed. Zo Joannes Paulus II in 2003: 'Europa, word weer u zelf, Wees u zelf, Herontdek uw oorsprong. Beleef uw wortels. U hebt in de loop van de eeuwen de schat van het geloof ontvangen. Dat vestigt uw sociale leven op de principes van het Evangelie. Geloofssporen zijn in kunsten en letteren, in denken en cultuur van uw naties waar te nemen. Deze erfenis evenwel behoort niet alleen het verleden toe maar is tevens plan voor de toekomst tot overgeven aan volgende generaties; want zij is de levensoorsprong van mensen en volkeren die met elkaar het Europese continent hebben gesmeed.'